

МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2+81'342/344]+38

ЛЮДМИЛА УКРАЇНЕЦЬ

(Полтава)

КОНОТАЦІЯ ЯК ЛІНГВІСТИЧНА КАТЕГОРІЯ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Ключові слова: конотація, поетична мова, лінгвістичні одиниці, евфонія.

Розкриття природи породження фонетичними засобами конотації в українській поетичній мові вимагає різнобічного вивчення цієї лінгвостилістичної категорії й засвідчує багато підходів до цієї проблеми, привертаючи увагу і вітчизняних, і зарубіжних мовознавців протягом уже не одного століття. Загальновідомо: поняття конотації почало активно функціонувати в науковій практиці, власне, як логістична реальність [34]. І хоч про співзначення як мовну сутність для номінації властивостей (акциденцій) на відміну від субстанцій ішлося вже у XVII ст. (граматика Пор-Рояля, наприклад), проте ідея конотативного мікро- чи макрокомпонента привернула увагу своєю модальною природою та корелятивною співвіднесеністю зі значенням лінгвістичних одиниць лише із часу появи наукової праці К. Ердманна «Значення слова» [32]. Виділення німецьким ученим у семантиці лексем понятійного змісту, попутного смислу та чуттєвої цінності сприяло тому, що термін конотація пізніше закріпився за останніми двома, набувши в мовознавстві свого сучасного тлумачення. Із часом погляди на конотацію змінювалися. Так, Л. Блумфільд почав інтерпретувати конотацію не лише як елемент значення, що містить інформацію про природні істотні властивості явища об'єктивної дійсності, а як семантичну реальність, що виникає в результаті застосування слів у змодельованій ситуації [5, с. 156]. Під впливом біхевіористичної концепції конотацію часто вважали прагматичною семою, тому такими цінними виявилися погляди К. Бохманна, який, розглянувши наявні логічні та суто мовознавчі дефініції, позиціонував «дослідження конотації однозначно <...> лінгвістичним завданням» [33, с. 15] і вважав її додатковим семантичним елементом okazіонального характеру. У XX ст. славісти традиційно розглядали конотацію в контексті семантичних або стилістичних відтінків, що нашаровуються на основне значення слова й служать для вираження емоційно-експресивного забарвлення (експресивно-емоційно-оцінних обертонів [2, с. 203-204]), надаючи висловлюванню урочистості, грайливості, невимушеності, фамільярності тощо [21, с. 151]. На

кінець XX – початок XXI ст. у дослідженні номінативних одиниць домінує багатовекторність напрямків аналізу конотативного аспекту вербальних структур, серед яких цілком виразно окреслився семіотичний, що передбачає розмежування денотативних і конотативних значень і ставить мовця перед вибором «між так званими «субкодами» мови – його стилями, діалектами, жаргонами [4]. При цьому конотація («конотатор») розглядається як зміст, що є результатом вилучення з тексту денотативного компонента з відображувальною семантикою [26, с. 3]. Для психологічного напрямку важливою була асоціативна й емотивна організація мови [28; 14], хоч для лінгвістичного, що детермінував розуміння конотації як експресивного чи семантичного співзначення, пріоритетним виявилось його місце в структурі лексичного значення, оскільки воно допомагало точніше окреслити реалії навколишнього середовища, зосібна й у руслі національної специфіки/самоідентифікації [3]. Згодом у теоретичному мовознавстві утвердилися, крім лінгвістичної (Л. Блумфільд, В. Телія, В. Говердовський та ін.), психологічної (О. Леонтьєв, В. Шаховський та ін.), семіотичної (Р. Барт), ще й філософська (В. Алстон [31]) та стилістична (Т. Винокур [7] й ін.) теорія, що пов'язує конотацію безпосередньо зі значенням – результатом функціонування мовних одиниць залежно від екстралінгвальних чинників, які в цьому випадку набули статусу домінанти. У сучасному мовознавстві постулюється розуміння конотації як культурологічного феномена [6], що віддзеркалює «культурно-історичне тло слова, виражаючи національну специфіку мови» [25, с. 248]. Така конотація є результатом набутого досвіду людини: «Слова із суто конотативним змістом не можна підпорядкувати лише стилістичній проблематиці, тому що вони завжди апелюють до певного досвіду людини, який виникає в результаті її виховання культурою» [6, с. 78-79]. Природно, кожен із напрямків залежно від мети й підпорядкованих йому конкретних завдань пропонує свій аспект дослідження конотації, наслідком чого стало неоднозначне витлумачення цієї лінгвостилістичної сутності. Оскільки в сучасному мовознавстві не існує єдиної теорії конотації, тому відсутній і єдиний погляд на зміст цього системного – мовного чи мовленнєвого – поняття, що дало змогу лінгвістам позиціонувати конотацію, за слухним спостереженням В. Телії, по-різному: як «стилістичне співзначення» (Ш. Баллі); «стилістичне значення» (Т. Винокур); «емотивне значення» (Л. Новиков); «прагматичне значення» (Л. Бархударов); «прагматичний зміст», «прагматичний компонент значення», «семантична асоціація» (Ю. Апресян); «емоційна домінанта значення» (Є. Петрищева); «емоційне нашарування», «експресивне забарвлення» (Д. Шмельов); «потенційні ознаки» (В. Гак); «лексичний фон» (В. Костомаров, Є. Верещагін), «емоційно-стильовий семантичний зміст» (А. Філіппов); «приховані семи» (Р. Гінзбург) тощо. З одного боку, такий різнобій термінології щодо поняття «конотація» свідчить про виняткову складність цього явища в мові, а з другого – про незавершеність у розв'язанні його не лише в українському, а й у світовому мовознавстві. Так, немає чітко окреслених наукових висновків про індивідуальну властивість одиниць основних і проміжних рівнів мови породжувати конотацію, адже будь-який із названих термінів, стосуючись «одного

з найбільш дифузних лінгвістичних концептів» [26, с. 3], продовжує привертати увагу славістів передовсім у контексті порівняльно-типологічного аналізу структури значення слова.

В україністиці конотація вивчається головню на ґрунті семантики лексем, зокрема психофоносемантики імен [16]; характеристики квазітермінів у руслі співвідношення індивідуального та колективного [17], виділення конотативних типів лексики в рекламних текстах, в епістолярії, а також аналізу конотативного компонента внутрішньої форми слова в художньому тексті [19]. Не залишилися поза увагою фоносемантичні характеристики лексики східнослов'янських та германських мов [12; 13]. Останнім часом об'єктом для наукової експлікації обрані слов'янські фоностильові паралелі в поезії модерністів [30], шістдесятників [18], тому комплексний підхід до аналізу звукозображувальності в сучасній фоностилістиці продовжує залишатися винятково актуальним. Такі спостереження спрямовані на вдосконалення традиційної концепції лексичного значення шляхом вивчення його глибинної структури, адже в дослідників номінативних одиниць уже давно склалася одностайна думка, що значення слова є структурою з двох макрокомпонентів: денотативного й конотативного. Денотативний макрокомпонент лексичного значення слова, указуючи на конкретні властивості чи ознаки предмета номінації, характеризує позамовний об'єкт [24, с. 48], тоді як конотативний макрокомпонент значення традиційно виражає емоційно-оцінне ставлення мовця щодо денотата слів. На думку Й. Стерніна, макрокомпоненти значення мають у своєму складі мікрокомпоненти – семи, які можуть відображувати розпізнавальні конотативні (емоційні та оцінні семи) і внутрішньомовні ознаки (структурно-мовні семи) [24, с. 66-68]. Віднедавна конотативний компонент прийнято виділяти і в основі фразеологічного значення семантично цілісних, синтаксично неподільних мовних знаків (фразем), етимологічний образ яких сформований смисловими асоціаціями, тому вони разом зі словами служать для відображення «у національно-мовній свідомості типової предметно-поняттєвої ситуації» [1, с. 708]. Системна за своєю природою конотаційна інтерпретація семантичного компонента властива, зокрема, і крилатим словам. Психофізіологічні особливості мовця уможливають конотаційно марковану імплікацію та експлікацію цих ептонімів, детермінованих, на думку Л. Дядечко, економією мовних засобів, а також «законом експресії», що, власне, і є стимулом для актуалізації вербальної асоціації – вектора суб'єктивних намірів мовця [9, с. 169]. Не залишилися поза увагою сучасних дослідників мови й конотативні властивості словотвірних засобів, адже «апріорі можна припустити, що словотворчі елементи не можуть не мати зв'язку з конотацією хоча б тому, що, наприклад, деякі суфікси мають відоме стилістичне значення» [8, с. 55]. Отже, конотація властива одиницям лексико-семантичного, фразеологічного та словотвірного рівня, що підтверджує здатність її функціонувати в площині морфологічних одиниць, розширюючи конотативні можливості граматичних категорій. Сьогодні, по суті справи, є всі підстави констатувати: хоча в слов'янському мовознавстві усталився погляд, що конотація породжена передусім номінативними одиницями як «семантична сутність, яка узуально чи

оказіонально входить у семантику мовних одиниць і виражає емотивно-оцінне й стилістично марковане ставлення суб'єкта мовлення до дійсності, <...> що отримує на основі цієї інформації експресивний ефект» [26, с. 5], однак, супроводжуючи й одиниці фразеологічного та морфологічного (словотірного) рівня, ця лінгвостилістична категорія набула ознак системного явища в мові: зв'язок конотативного і денотативного компонентів на різних рівнях мови свідчить про системний статус конотації. Оскільки «конотація – елемент мовної системи й функціонує за загальними для мовної системи законами» [10, с. 12], то при визначенні фонетичних конотацій цілком логічно зважати на існування й спеціального, конотативного, рівня, за яким актуальною стає «залежність використання мовних одиниць від контексту» [там само]. Ю. Степанов, наприклад, конотативний рівень визначає в мовленні, вважаючи його суто психолінгвістичним (у розумінні «значення-намір») та психоаналітико-лінгвістичним поняттям («значення як сукупність переживань» [23, с. 72]. Інтенсивний розвиток лінгвостилістики вможливив думку й про виняткову значущість звукового складу мови як бази для особливих конотаційних макро(мікро)компонентів у диз'юнктивно організованій множині семантичних складників слова залежно від дискурсивних контекстів. Власне, саме призначення поетичної мови змушує припускати, що утворення складної, розгалуженої системи конотаційних значень не може бути випадковим, а підпорядковане комунікативному завданню, несучи естетично марковану інформацію, яка стає узагальненою й репрезентує національну специфіку української поетичної мови. Справді, українська поетична мова «зовсім не байдужа щодо того, за яким словесним звучанням закріплене в неї те чи інше значення і в якій мірі одно звучання подібне до іншого. Якраз навпаки. Інвентар словесних звучань, їх взаємна подібність і відмінність, як і їх стосунок до значень, визначають лице і характер даної мови» [11, с. 63]. Отже, конотації, породжені фонетичними засобами мови, виявляються комунікативно доцільними лише в тому разі, якщо формують символічно-узагальнене значення, адже національна ментальність, уважає О. Чередниченко, «втілена в концептуальній картині світу й зафіксована мовою, виявляється насамперед у мовній символіці, довкола якої розгортаються моделі членування дійсності» [27, с. 7]. Тому спроби узгодити в поетичній мові найменші сегментні одиниці з можливим потенційним семантичним чи прагматичним значенням, що супроводжує основне значення, вимагають розв'язання багатьох складних проблем, які стосуються, крім структури семантичного компонента слова та обсягу інформативності комунікативних одиниць, ще й складної природи формування образної картини світу саме звуковими одиницями в контексті диз'юнктивних парадигм концептуальної та мовної картини світу. На це налаштовує й поширене в сучасному українському мовознавстві визначення конотації: «Конотація – додаткові семантичні і прагматичні особливості («співзначення») лексичного значення та значень інших мовних рівнів, які нашаровуються на їхній предметно-поняттєвий аспект і можуть бути зумовлені як змістовою стороною, так і внутрішньою формою слова» [25, с. 248]. Закцентуємо увагу на такій частині цієї дефініції: «Конотація – додаткові семантичні і прагматичні особливості («спів-

значення») лексичного значення та значень інших мовних рівнів», яка, на наш погляд, хоч і не називає, але водночас і не заперечує можливості породжувати приховані семи фонологічними одиницями мови, тим більше, що конотацію розуміють як «<...> додаткове значення мовної одиниці або категорії» [20, с. 316]. Обстоюючи породження конотації звуками (фонемами), зважаємо на те, що вони не мають плану змісту й належать до найнижчого рівня мови. Проте це не означає повної асемантичності фонетичних засобів, адже якщо розуміти зміст мовної форми як символічне значення, то є достатньо підстав уважати символіку звуків фонетичним значенням, яке не можна охарактеризувати шляхом номінації денотата, оскільки він у цьому випадку відсутній. Більшість сучасних лінгвістів (О. Журавльов, В. Левицький, С. Бондар та ін.) схильні розуміти під фонетичним значенням (ФЗ) широкий спектр незвукових вражень – мовну форму «асоціативної кореляції смислів» [29, с. 69]. Викликаючи стійкі асоціації, голосні й приголосні стають мотивованими, а отже, значущими, набуваючи особливого типу семантики – фонетичного значення, головна специфіка якого полягає в його конотативності, тобто у формуванні таких станів, які рухаються за сприйняттям символу подразника й неминуче передують осмисленим операціям із символами. Ідеться не стільки про відображувальний характер звукових одиниць мови, які ніби відсилають до тих форм, у яких вони породжують нове реальне значення на рівні підсвідомості – конотації, скільки про феномен сприйняття таких значень. Відтак фонетична конотація є швидше не внутрішньою (інгерентною), а зовнішньою (адгерентною) прагматично-семантичною ознакою, оскільки хоч і закладена в конкретному зразку поетичної мови розпорошеними в тексті звуковими одиницями, однак як «модальна інформація», що набуває «значенневої самодостатності» в поетичному дискурсі, зумовлена спільністю фонових знань мовців. За спостереженнями І. Смущинської, важлива та модально-імпліцитна частина інформації, де актуальними є модально-конотативна інформація, продукована автором і текстом, а також модально-асоціативна інформація як результат сприйняття поетичної мови реципієнтом [22, с. 56]. Ця модальність звукових одиниць переміщується на імпліцитний рівень і накладається на змістовно-фактуальну чи змістовно-концептуальну інформацію у вигляді експліцитно-імпліцитної модальної рамки, але з обов'язковими модальними маркерами її присутності [22, с. 57], що допомагає створити передусім ефект підтексту, розширюючи його семантичну структуру. Такий звуковий «інформаційний блок із модальною перспективою» (І. Смущинська) репрезентує й наявна в україністиці класифікація способів вираження конотації, у якій навіть евфонію витлумачено своєрідним конотативним значенням, що є національним параметром фонетичної організації поетичної мови, вирізняючи її з-поміж усіх мов світу: «Конотативне значення може виражатися найрозмаїтшими способами: <...> фонетичними та графічними (евфонія, специфічне написання художнього тексту та ін.) [15, с. 367]. Милозвучність як результат використання звуків, приємних для слуху (акустична милозвучність) та зручних для вимови (артикуляційна милозвучність), є, без сумніву, важливою лінгвостилістичною категорією для системи і структури української поетичної мови, оскільки

ки певною мірою коригує стратегію й тактику модальної перспективи фонетичних одиниць і, зрештою, визначає місце української мови в етнокультурному світовому обширі. Такий системний підхід до конотації фонетичних одиниць переконує: акустична й артикуляційна образність звукового моделювання в українській поетичній мові мислиться не як часткове явище, а як функційна здатність загальнонародної мови, що проходить естетичну трансформацію на всіх мовних рівнях, зокрема й на фонологічному, і є засобом підвищення перлокутивної ефективності звукових імплікатур художньо-естетичного дискурсу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алефіренко М. Ф. Фразеологізм / М. Ф. Алефіренко // Українська мова : енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 708.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 608 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли ; [пер. с фр. К. А. Долинина]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
4. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика : [пер. с фр.] / Р. Барт ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
5. Блумфилд Л. Язык / Л. Блумфилд ; [пер. с англ. Е. С. Кубряковой и В. П. Мурат ; ком. Е. С. Кубряковой ; под ред. и с предисл. М. М. Гухман]. – М. : Прогресс, 1968. – 607 с.
6. Верещагин Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М. : Русский язык, 1980. – 320 с.
7. Винокур Т. Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц / Т. Г. Винокур. – М. : Наука, 1980. – 250 с.
8. Говердовський В. І. Про суфіксальну експлікацію конотації іменників / В. І. Говердовський // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 54–59.
9. Дядечко Л. П. Структура крылатых выражений как результат действия законов языка / Л. П. Дядечко // Русский язык : исторические судьбы и современность / [сост. М. Л. Ремнёва, А. А. Поликарпов]. – М. : МАКС Пресс, 2007. – С. 168–169.
10. Ерофеева Е. В. Идиомный компонент коннотативного значения слова / Е. В. Ерофеева, Е. М. Сторожева // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. – 2009. – Вып. 4. – С. 5–13.
11. Критенко А. П. Паронімія та її роль у мові / А. П. Критенко // Мовознавство. – 1969. – № 1. – С. 50–63.
12. Левицький В. В. Конотативне і фонетичне значення слова / В. В. Левицький, Л. А. Комарницька // Мовознавство. – 1981. – № 3. – С. 21–24.
13. Левицький В. В. Символічні значення голосних і приголосних сучасної німецької мови / В. В. Левицький, В. І. Кушнерик // Мовознавство. – 1986. – № 3. – С. 21–27.
14. Леонтьев А. А. Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах / А. А. Леонтьев // Словарь ассоциативных норм русского языка. – М. : Издательство Московского университета, 1977. – С. 5–17.
15. Літературознавчий словник-довідник ; [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – К. : Академія, 2007. – 752 с. – (Nota bene).
16. Микитин-Дружинець М. Л. Психофоносемантика жіночого іменника / М. Л. Микитин-Дружинець // Записки з ономастики : [зб. наук. пр.] / Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова ; за ред. Ю. О. Карпенка]. – Одеса, 2008. – Вип. 11. – С. 3–8.
17. Михайлович-Гетто О. П. Конотація квазітерміна в рекламному тексті : співвідношення індивідуального та колективного / О. П. Михайлович-Гетто // Вісник Сумського державного університету. Серія Філологія. – 2007. – № 1. – Т. 1. – С. 156–160.
18. Можарова Т. М. Фоносемантика онімних найменувань у поезії шістдесятників / Т. М. Можарова // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. / [за заг. ред. проф. Л. А. Лиси-

ченко]. – Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2009. – Вип. 27. – С. 39–47.

19. Нешпір Н. Конотативний компонент внутрішньої форми слова в художньому тексті (на матеріалі прози Ю. Андруховича) / Н. Нешпір // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. – 2002. – № 10 (54). – С. 65–69.

20. Новий словник іншомовних слів : близько 40000 сл. і словосполучень / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк ; за ред. Л. І. Шевченко. – К. : Арій, 2008. – 672 с.

21. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов : пособ. для учит. / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1976. – 543 с.

22. Смущинська І. В. Модальність тексту та художня інформація / І. В. Смущинська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Іноземна філологія. – 2003. – № 34–36. – С. 54–58.

23. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания / Ю. С. Степанов. – 2-е изд., перераб. – М. : Просвещение, 1975. – 271 с.

24. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 154 с.

25. Тараненко О. О. Конотація / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 248.

26. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 144 с.

27. Чередниченко О. І. Взаємодія мов, двомовність і мовленнєва культура / О. І. Чередниченко // Слово і час. – 1997. – № 10. – С. 82–85.

28. Шаховский В. И. Эмотивный компонент значения и методы его описания / В. И. Шаховский. – Волгоград : Изд-во ВГПИ, 1983. – 96 с.

29. Шевченко Л. І. Лінгвістичні інтерпретації. Постлаканівська перспектива / Л. І. Шевченко // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 66–72.

30. Юсип Якимович Ю. Зіставна фоностилістика : слов'янські фоностильові паралелі в поезії періоду модернізму / Ю. Юсип-Якимович // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія філологія. – 2008. – Вип. 18. – С. 101–106.

31. Alston W. Expressing / W. Alston // Philosophy in America / M. Black (éd). – Ithaca : Cornell U. P., 1965. – P. 15–34.

32. Erdmann K. Die Bedeutung des Wortes / K. Erdmann. – Leipzig, 1925. – 107 s.

33. Bochmann G. V. Attribute Grammars and Compilation : program Evaluation in Several Phases / G. V. Bochmann // Dépt d'Informatique. Technical Report / University de Montréal. – 1974. – August. – 54 p.

34. Mill J. St. System of logic, ratiocative and inductive. V. 1. / J. St. Mill. – London, 1865. – 654 s.

ЛЮДМИЛА УКРАИНЕЦ

КОННОТАЦИЯ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ: ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ПРОБЛЕМЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

В статье рассматривается роль коннотации как лингвостилистической категории, которая формирует не только эмоциональную, но и смысловую доминанту поэтического языка. Этому содействуют артикуляционно-акустические свойства звуков, способные инициировать скрытые семы коммуникативно значимых единиц слов, предложений.

Ключевые слова: коннотация, поэтический язык, фонетические средства, лингвистические единицы, эвфония.

LIUDMYLA UKRAINETS

CONNOTATION AS LINGUISTIC CATEGORY: GENERAL CHARACTERISTICS AND PROBLEMS OF INTERPRETATION

The role of connotation as linguistic category that consists of not only emotional, but also notional dominant of poetic language is analyzed in this article. The process can be assisted by articulation acoustical sound properties, which are capable to initiate hidden semes of communicatively meaningful units such as words and sentences.

Key words: *connotation, poetic language, linguistic units, euphony.*

Одержано 25.12.2013 р.